

№5(160)
травень
2018

ЩОМІСЯЧНИЙ
НАУКОВО - ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 2308-4634

МОЛОДЬ і РИНОК

УДК 37.012:930.2:929 – 051(045)

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2018.133881>

Ірина Розман, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін
Мукачівського державного університету

АВТОБІОГРАФІЯ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Автобіографія є цінним джерелом особового походження щодо дослідження як окремих педагогічних персоналій, так і розвитку української педагогічної думки й історико-педагогічної науки загалом. У статті стисло проаналізовано особливості джерельної бази біографічних досліджень у сучасній історико-педагогічній науці. Розглянуто основні компоненти наукової біографії. Автор аналізує витоки становлення біографічного методу як інструменту наукового дослідження персоналій, джерела біографічного матеріалу. При використанні автобіографії як історико-педагогічного джерела дослідник повинен мати широку ерудицію та володіти відповідним рівнем джерелознавчої культури, розуміти змістові особливості різних жанрів мемуаристики та знатися на методах і прийомах їхнього критично-конструктивного аналізу.

Ключові слова: автобіографія; педагогічна персоналія; історико-педагогічна наука; мемуаристика.

Лит. 4.

Iryna Rozman, Ph.D. (Pedagogy), Associate Professor of the
Philology and Social Communications Department
Mukachevo State University

AUTOBIOGRAPHY AS THE HISTORICAL AND PEDAGOGICAL SOURCE

The study of pedagogical personalities is one of the priority directions of the development of modern historical and pedagogical science. The article is a brief summary of the results of a research on the peculiarities of the source base of biographical research in modern historical and pedagogical science. The article presents a review of the basic components of the scientific biography. The author analyzes the origins of the formation of the biographical method as a tool of scientific research personnel, sources of biographical material.

Autobiography is a valuable source of personal origin for the study of particular pedagogical personalities as well as the development of Ukrainian pedagogical thought, historical and pedagogical science in general. The article briefly reviews the peculiarities of the source base of biographical researches in modern historical-pedagogical science. The main components of the scientific biography are considered. The author analyzes the origins of the formation of the biographical method as an instrument of scientific research of the person, a source of biographical material. When using autobiography as a historical and pedagogical source, the researcher should obtain a broad erudition and possess the appropriate level of source culture, understand the content features of different genres of memoiristics and be acquainted with the methods and techniques of their critical and constructive analysis.

Autobiography can be considered as an independent work in which an author investigates their own development.

A representative sample of creative autobiographies of the individuals which are being studied as pedagogical personalities suggests that their main array as the original sources of pedagogical biography was formed in the second half of the XIX and 30s' of XX century of the twentieth century, as in the next decades mainly dry official biographies were written. The content and direction of autobiographies are determined by the purpose and time of writing, since the creation of one author, appearing on different segments of life path, may have an excellent informational and content load.

Keywords: autobiography; pedagogical personality; historical and pedagogical science; memoiristics.

Постановка проблеми. У проведенні історико-педагогічних досліджень особливу роль відіграють джерела особового походження. Хоча теорія і практика їхньої диференціації, аналізу, використання знайшли достатнє наукове обґрунтування, багато аспектів цієї проблеми залишаються предметом наукового дискурсу. Умовно розділяємо ці джерела на дві основні загальні групи: видані офіційними органами документи (свідчення про народження, шлюб, освіту, облікові картки,

службові характеристики тощо); б) мемуаристика, до якої поряд зі спогадами, щоденниками, подорожніми нотатками, епістолярієм тощо, належить і автобіографія. Їхня специфічна риса як науково-пізнавального ресурсу полягає в тому, що вони, з одного боку, відображають розмаїття суспільних процесів, явищ, відносять через призму суб'єктивної позиції автора, з іншого, рельєфно віддзеркалюють його світогляд і персональне бачення подій. Закладена в мемуаристиці інформація часто відсутня в інших джерелах, тож

вона дозволяє історикові педагогіки глибше, колоритніше, з позицій альтернативності реконструювати життєвий шлях та різні напрями діяльності досліджуваної персоналії.

Методологія використання мемуаристики в дослідницькій діяльності опрацьовується з позицій літературознавства і документалістики (О. Галич, Е. Местергазі, В. Пустовіт, М. Федунь), історичного джерелознавства (С. Макаруч, М. Казьмирчук, О. Косенко, С. Павленко, О. Ясь), правознавства (С. Кодан), біографістики (М. Гончаренко, Н. Любовець, Т. Черкашина) та історико-педагогічної науки (М. Анісов, Г. Белан, Л. Голубнич, Н. Дічек, Т. Завгородня, Д. Раскін, О. Петренко, Л. Смолінчук, О. Сухомлинська та ін.), психології (Н. Логінова), інших галузей знань. Однак проблема використання автобіографії як джерела вивчення педагогічних персоналій не стала предметом окремого дослідження.

Мета статті полягає у здійсненні вибірково-репрезентативного аналізу автобіографії як джерела дослідження педагогічних персоналій та визначення з таких позицій її інформаційно-пізнавального потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Спираючись на продуктивний науковий досвід [1, 147 – 149; 2; 3, 117 – 120 та ін.], розглядаємо автобіографію (грец. сам / життя / пишу) як послідовний логічний письмовий авторський опис власного життя, що охоплює його ключові етапи. Таке загальне трактування деталізує поділ автобіографій залежно від мети і завдань написання на: а) спонтанні, написані людиною незалежно від цілей сторонньої особи, дослідника; б) провоковані, підготовлені на замовлення, тож можуть визначатися певними нарративними акцентами; в) повні, у вигляді всебічного життєпису; г) тематичні, які висвітлюють окремі сторони, періоди життя; ґ) службові або офіційні, написані за канонами ділової мови, наближаються до облікових анкет; д) творчі, у яких коротка, фрагментарна біографічна частина передус, доповнює або ілюструє виклад і самооцінку творчої та наукової діяльності (можуть переростати у спогади або становлять їхні окремі частини). За змістом розрізняють автобіографії, у яких в одному випадку переважають дані про зовнішню об'єктивовані події і обставини, в іншому акцентується на внутрішніх переживаннях, мотивах, оцінках, роздумах тощо. Означені й інші види автобіографій не існують у "чистому" вигляді, бо частково поєднують різні риси. Розуміння біографом цього розмаїття важливе для їхнього аналізу як джерела особового походження.

Означені різновиди зумовлюють інформативне

значення автобіографій як історико-педагогічного джерела, адже в певному обсязі, повноті, глибині вони репрезентують різні аспекти життєвої ретроспективи, що стосуються походження педагогічної персоналії, її дитячих і юнацьких років, родинного, соціального, професійного оточення, кар'єрного і творчого зростання, суспільної діяльності, урешті, побутових умов, внутрішнього світу тощо.

Автобіографію можна розглядати як самостійний твір, у якому автор досліджує власний розвиток. Однак попри весь фактографізм вона належить до типу феноменологічного тексту. Це визначає її особливості як особового джерела та підходи до інтерпретації: якщо питання авторської ідентифікації і правдивості викладених фактів не ставиться під сумнів (за винятком відвертої фальсифікації), то проблема об'єктивності авторських оцінок, вірогідності викладених подій потребує з'ясування біографом.

Репрезентативна вибірка творчих автобіографій діячів, що досліджуються як педагогічні персоналії, дозволяє стверджувати, що їхній основний масив як оригінальних джерел педагогічної біографістики сформувався у другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст., позаяк за наступних десятиріч писалися головню сухі офіційні автобіографії.

Їхнє використання як джерела педагогічної біографістики потребує врахування часу написання і видання, місця зберігання тощо. За цими формальними ознаками поділяємо автобіографічні твори на ті, що: а) зберігаються в архівних фондах (додаток А, позиції 1 – 5), причому не завжди в особовому фонді автора, а й серед документів інших фондоутворювачів (позиція 5); б) надруковані в періодичних виданнях (позиції 10; 14; 16; 19; 21); в) видані у зібраннях авторських творів або збірниках документів про життя і творчість діячів (6 – 13; 15; 20; 22 – 29); г) надруковані в окремому книжковому форматі (17); ґ) передруковані в окремих виданнях повні тексти або їхні фрагментами, доприкладу, підготовлений Ю. Лудьким збірник автобіографій видатних українців ХІХ ст. (Нью-Йорк, 1989) (30 – 44) та ін.

Зміст і спрямованість автобіографій визначаються метою і часом написання, адже твори одного автора, що з'явилися на різних відрізках його життєвого шляху, можуть мати відмінне інформаційно-змістове навантаження. До прикладу, автобіографія відомого галицького москвофіла І. Наумовича (1826 – 1891, помер у Новоросійську (Росія), перепохований у Києві),

написана на замовлення віденської газети "Русская правда" й опублікована у так само московфільському часописі "Галицкая Русь" з нагоди його смерті (додаток А, позиція 14), має виражений тенденційний характер. Автор чітко і стримано оповідає про роки навчання, літературний доробок, але перебільшує масштаби і вплив своєї просвітницької діяльності, зокрема заснованого ним 1874 р. Общества ім. М. Кяжковського, яке після нетривалого піднесення (заснувало читальні, поширювало літературу для народу) занепало, втративши підтримку серед українського селянства.

Як досвід критично-конструктивного аналізу автобіографій цікавими видаються написані 1940 р. за умов установлення радянського режиму в Західній Україні твори двох відомих українських педагогів і громадсько-культурних діячів. Перша стосується О. Тисовського (з 1940 р. професор Українського державного університету ім. І. Франка у Львові), який докладно описує процес свого навчання і науково-дослідну роботу в галузі біології, педагогічну працю в різних навчальних закладах, зокрема таємному українському університеті у Львові (1919 р.), акцентує на участі у роботі НТШ і постійних перешкодах його освітній і науковій праці з боку польської влади (додаток А, позиція 3). Але при цьому він фактично оминає увагою активну діяльність з організації української скаутської організації, зокрема підготовлений для неї підручник "Життя в Пласті" (1921), що визначив ідейно-виховні засади українського скаутингу, тощо.

Подібні рефлексії бачимо в автобіографії ще одного очільника "Пласту", сина Каменяря, П. Франка (додаток А, позиція 4), якого 1940 р. обрали депутатом Верховної Ради УРСР. (У червні 1941 р. загинув "за нез'ясованих обставин", припускають, що був застрелений конвоюром НКВС під час евакуації зі Львова (див.: Р. Горак, Літературна Україна. 1993. 4 лютого).

Науковці всебічно дослідили написані за різних життєвих обставин автобіографічні твори І. Франка, які цікаві з позицій як літературознавства, так і педагогічної біографістики. У праці "Дещо про себе самого" (1897), що була підготовлена на замовлення для польського літературного збірника, він висловлює глибокі думки щодо самого жанру біографії: "Є письменники, чий життєпис цікавіший від їхніх творів... Їх можна назвати представниками того часу, коли вони жили, а їхній життєпис у кожному разі дасть змогу глибоко увійти в таємниці духу їхньої доби, бо саме в них... він немов відтворюється і знаходить своє найвиразніше втілення" [4, 28]. Зроблені у

ній приголомшливі визнання: "не люблю русинів", "навіть нашої Русі не люблю, не люблю так і в такій мірі як це роблять або вдають... наші патентовані патріоти" [4, 30 – 31], досі залишаються предметом дискусій. Однак не ставиться під сумнів щира любов Каменяря до простого народу, який виявляє "жадоби до світла, правди та справедливості", тож "ніяка праця" на його користь "не піде марно" [4, 31].

В інших автобіографічних творах, написаних на замовлення різних видавців, І. Франко або акцентує на початках свого "писательства" і подає перелік основних праць (додаток А, позиція 6), або, відмовляючись від "шаблонів", у довільній формі оповідає про віхи свого життя та творчої і громадсько-просвітницької діяльності (додаток А, позиція 7). Їх доповнюють інші автобіографічні матеріали у вигляді фрагментів із листа до М. Драгоманова, публічних промов тощо (додаток А, позиція 9 – 11) тощо.

У розрізі нашого дослідження автобіографії І. Франка становлять інтерес з двох позицій. По-перше, вони засвідчують можливі прояви "автобіографічного компонента" у різножанрових творах, що дає інформацію для вивчення практично всіх аспектів творчої діяльності персоналії на різних етапах її життєвого шляху. По-друге, вони показують, що при вивченні автобіографічних текстів слід виходити за межі "еґоцентризму" окремої особи та розглядати її як відображення загального стану самосвідомості і ментальності суспільства, як його уявлення про творчу інтелектуальну особистість та її місце і роль в культурно-освітніх процесах. Обґрунтованість такої рефлексії підтверджує започаткована ще наприкінці XIX ст. традиція запровадження спеціальних рубрик у періодичних громадських і культурологічних виданнях, які відображають, з одного боку, її місце і роль у культурно-освітніх процесах, з іншого, прагнення до самопізнання нації через автобіографії і біографії непересічних постатей.

Як приклади провокованих (зовнішньо спонукальних) автобіографій відзначаємо написані на замовлення різних видавців твори О. Кобилянської, М. Кобринської, О. Маковея, В. Стефаніка (додаток А, позиції 18; 20 – 22; 26), інших письменників і громадських діячів, що вивчаються як педагогічні персоналії. Намагаючись справити враження на читача, їхні автори силою художнього слова розкривають родинне середовище, роки дитинства і навчання, соціальне і культурне середовище, що визначали процеси світоглядного і творчого становлення. Найбільш докладно оповідаються перші кроки

літературної, педагогічної, громадсько-просвітницької діяльності. Будучи важливим історико-педагогічним джерелом, вони часто спрощують, ідеалізують складні як внутрішні переживання, так і результати творчої і суспільної праці, тож потребують усебічного критичного аналізу.

А творча “меморіальна” автобіографія М. Драгоманова стала одним з основних джерел його вивчення як педагогічної персоналії. Автор виразно окреслив чинники особистісного формування: “пристрасть до читання... з дитинства перейшла до мене від батька”; під час навчання у гімназії багато вчився і читав “на чужих мовах”; будучи студентом університету, “я попав у гурток студентів, які засновували перші недільні школи” і т. ін. Він докладно оповідає про численні “педагогічні справи”, пов’язані із гімназією, університетом, “деспотичною” освітньою політикою уряду в Російській імперії і її окремих губерніях, про їхніх учасників (М. Пирогов та ін.), а також пояснює, як це відобразилося у його творчій (брошура “Народні школи на Україні” та ін.) і суспільній діяльності (додаток А, позиція 23).

Загалом автобіографічні твори М. Драгоманова (додаток А, позиції 23 – 25) слугують прикладом напрацьованої в літературно-інтелектуальному процесі останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. своєрідної моделі саморефлексії, яка передбачала подачу автором свого родоводу (походження, соціальний статус батьків тощо) та розкриття процесу навчання (домашнє, гімназійне, університетське), участі в молодіжних об’єднаннях, початків і розгортання творчої, громадсько-просвітницької, педагогічної діяльності, відносин у соціокультурному середовищі, опозиційного ставлення до офіційної влади, що супроводжувалися арештами, ув’язненнями, подорожжя Україною і Європою, перебування в еміграції тощо. Її класичними зразками також слугують автобіографії М. Костомарова (1890) (додаток А, позиція 13), яка лексикою і структурою явно наслідує традицію російського письменства, та П. Куліша, що була написана від другої особи і видана друком від імені В. Білозерського під назвою “Моє життя” у львівського тижневика “Правда” за 1868 р. (додаток А, позиція 12) та ін.

Ці приклади також відображають тенденцію переплетення автобіографії зі спогадами-мемуарами. Тому в сучасних виданнях зі спогадів часто виокремлюють фрагменти, що подаються як “автобіографічні”, до прикладу, О. Барвінського, С. Русової в антології “Самі про себе” (додаток А, позиції 30 – 44).

Отже, автобіографія є цінним джерелом особового походження щодо дослідження як окремих педагогічних персоналій, так і розвитку української педагогічної думки й історико-педагогічної науки загалом. При їхньому використанні, дослідник в особі історика педагогіки або біографа має мати широку ерудицію та володіти відповідним рівнем джерелознавчої культури, зокрема розуміти змістові особливості різних жанрів мемуаристики та знатися на методах і прийомах їхнього критично-конструктивного аналізу. Це сприятиме більш ефективному, повному використанню потенціалу автобіографії як своєрідного за формою та унікального за змістом джерела інформації, що охоплює широке коло процесів і явищ розвитку освіти, шкільництва, педагогічної і суспільної думки та життєдіяльності окремих персоналій. Такий підхід до проблеми актуалізує підготовку в розрізі формування джерелознавчого напрямку історико-педагогічної науки спеціальних досліджень, які передбачатимуть комплексний структурно-функціональний аналіз різних видів мемуаристики й інших джерел особового походження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи / О. А. Галич. – Луганськ: Знання, 2001. – 245 с.
2. Гончаренко М. І. Автобіографія як біографічне джерело / М. І. Гончаренко // Українська біографістика. – 1999. – Вип. 2. – С. 221–227.
3. Логінова Н. А. Биографический метод исследования и коррекции личности / Н. А. Логінова. – Алматы, 2001. – 173 с.
4. Франко І. Дешо про себе самого // Франко І. Збір. тв. у 50 тт. Т. 31. Літературно-критичні праці (1886–1894) / упоряд. та комент. Ю. Л. Булаховської та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 28–32.

REFERENCES

1. Halych, O. A. (2001). *Ukrainska dokumentalistyka na zlami tysiacholit: spetsyfika, henezha, perspektyvy* [Ukrainian documentaries at the turn of the millennium: specifics, genesis, perspectives]. Luhansk: Znannia, 245 p. [in Ukrainian].
2. Honcharenko, M. I. (1999). *Avtobiografiiya yak biohrafichne dzherelo* [Autobiography as a biographical source]. *Ukrainska biohrafistyka*. Vol. 2, pp. 221–227. [in Ukrainian].
3. Lohynova, N. A. (2001). *Byohrafycheskyi metod yssledovanyi y korektsyy lychnosty* [Biographical method of research and correction of personality]. Almaty, 173 p. [in Russian].
4. Franko, I. (1981). *Deshcho pro sebe samoho* [Desheto about himself]. Vol. 31. Kyiv: Naukova dumka, pp. 28–32. [in Ukrainian].

Додаток А

Автобіографічні твори як джерело історико-педагогічної біографістики (вибірка)

1. Автобіографія Михайла Драгоманова. 1889 р. ЦДАЛ України. Ф. 663, оп. 1, спр. 90, 74 арк.
2. Автобіографія [О. Маковея] 1924 р. ЦДАЛ України. Ф. 386, оп. 1, спр. 1, 16 арк.
3. Автобіографія, спогади та список праць. Фрагменти [О. Тисовський]. 1939 р. ЦДАЛ України. Ф. 410, спр. 89, 19 арк.
4. Автобіографія [П. Франка] 1940 р. Ф. 640, оп. 1, спр. 1, 3 арк.
5. Автобіографія Драгоманова Михайла. 1889 р. ЦДАЛ України. Ф. 663, спр. 90, 74 арк.
6. Автобіографія Івана Франка, написана для О. Огоновського (1890). // Франко І. Твори у 20 т. – К. 1955. – Т. 1. – С. 22–24.
7. Автобіографія Івана Франка, написана для Лексикону Гердера / І. Франко // Франко І. Твори в двадцяти томах. Т.1. Автобіографічні матеріали. Оповідання. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – 436 с. – С. 35–46.
8. Франко І. Дещо про себе самого // Франко І. Збір. тв. у 50 тт. Т. 31. Літературно-критичні праці (1886–1894) / упоряд. та комент. Ю. Л. Булаховської та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 28–32.
9. Франко І. Лист до М. Драгоманова (Львів, 26 квітня 1890 р.). Там само. Т. 49. Листи (1886–1894) / упоряд. та коментарі Н. О. Вишневської. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 236–252;
10. Франко І. Curriculum vitae (Життєпис) // Жовтень. – 1966. – № 5. – С. 5–8.
11. Франко І. Лист до редактора видавництва "Herders konversations lexicon" (Львів, 18 січня 1909 р.) / І. Франко // Франко І. Збір. тв. у 50 тт. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50. Листи (1894–1916) / упоряд. та комент. М. С. Гришоти. – С. 357–368.
12. Куліш П. Мое життя // Куліш П. Повість про український народ. Упор. О. Шокало. – К.: Ред. журналу "Український світ", 2005. – С. 95–138.
13. Костомаров Н. И. Автобиография // Н. И. Костомаров. Исторические прозведения. Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Землинского. – К.: Львів, 1990. – С. 425–428.
14. Автобіографія о. Іоанна Наумовича // Галицкая Русь. – 1891. 1(13) ноября.
15. Багалій Д. Із автобіографії / Д. Багалій // З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2-х кн. / [Упор. В. Короткий, В. Уляновський]. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с. – С. 274–278.
16. Січинський Д. Автобіографія // Ілюстрований музичний календар на рік звичайний 1905. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – С. 72–73.
17. Возняк М. Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича / М. Возняк. – Львів: З друкарні І. Айхельберга. 1911. – 29 с.
18. Автобіографія О. Маковея / О. Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн. XI. – С. 230–240.
19. Скрипник Микола Олексійович. Автобіографія // Радян. Освіта. – 1928. – № 2–3.
20. Кобринська Н. Автобіографія // Кобринська Н. Вибрані твори / упоряд., підготовка текстів, вступна стаття і примітки І. О. Денисюка і К. А. Кріль. – К.: Дніпро, 1980. – С. 315–323.
21. Кобилянська О. Автобіографія / О. Кобилянська // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Т. ХСІV, кн. XI. – С. 212–216.
22. Кобилянська О. Ю. Слова зворушеного серця: щоденники, автобіографії, листи. Статті і спогади / упоряд., передмова Ф. П. Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – 359 с.
23. Автобіографія М. Драгоманова // Михайло Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. Під заг. ред. Павла Богацького. Т. 1. – Прага – Нью-Йорк, 1937. – С. 56–87.
24. Драгоманов М. Автобиографическая заметка / Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. / упоряд. та примітки. І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 39–68.
25. Драгоманов М. Добавление к автобиографической заметке, писанное для господина Leon Sichler в начале февраля 1889 года // Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. / упоряд. та примітки І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 69–79.
26. Стефаник В. Автобіографія // Стефаник В. Повне зібрання творів: у 3 т. – Т. 2. Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади / відповід. ред.: О. І. Білецький. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1952. – С. 9–18.
27. Черемшина Марко. Твори: у 2 т. / Марко Черемшина. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 2 / упоряд. та примітки О. Мишанича. – 300 с.
28. Грабовський П. Автобіографія // Грабовський П. А. Вибрані твори / редактор І. Ходорковський. – К.: Радян. школа, 1949. – С. 3–6.
29. Кропивницький М. Автобіографія // Кропивницький М. Л. Збірник статей спогадів і матеріалів. – К.: Мистецтво, 1955. – С. 5–73.
30. Хоткевич Г. Моя автобіографія // Хоткевич Г. Спогади, Статті, Світлина. – К., 1994.
31. Т. Шевченко Автобіографічний нарис. Самі про себе: автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / за ред. Юрія Луцького. – Нью-Йорк, 1989. – С. 19–22.
32. П. Куліш. Автобіографія. Там само. – С. 23–56.
33. М. Костомаров. Автобіографія. Там само. – С. 57–114.
34. М. Драгоманов. Автобіографія. Там само. – С. 115–146.
35. В. Антонович. Автобіографічні записки. – С. 147–156.
36. О. Барвінський. Спомини з мого життя. Там само. – С. 157–204.
37. С. Русова Спомини. Там само. – С. 205–218.
38. К. Михальчук. Автобіографічна записка. Там само. – С. 219–224.
39. О. Потебня. Автобіографічна записка. Там само. – С. 225–228.
40. І. Нецуй-Левинський. Життєпис. Там само. – С. 229–235.